

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Ғуломов Акрамжон Бахромович, PhD

Фарғона давлат университети Фалсафа кафедраси Ўқитувчиси
Фалсафа доктори

ЖАДИДЧИЛИК ХАРАКАТИДА ИЖТИМОЙЛАШУВ ВА АХЛОҚИЙ-
ДИНИЙ ҚАРАШЛАРИДА ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ ЮКСАЛИШИ

Аннотация: Мақолада Жадидчилик ҳаракати, миллий демократик ҳаракат бўлиб, рус мустамлакачилигига қарши Туркистондаги оғир иқтисодий, ижтимоий ва маданий аҳволда яшаётган миллатни маърифатлаштириш, жамият ҳаётида ижтимоий ва маданий ислохотлар ўтказиш, миллий мустақиллик ғояларини ҳаётга тадбиқ этиш мақсадини очиб берди. Зеро, жадидчилик ижтимоий, сиёсий, ахлоқий-диний ва маданий ҳаракат эди. Мазкур ҳаракат жамиятнинг барча қатламлари учун миллий уйғониш мафқураси бўлиб хизмат қилиши таъкидланган.

Калит сўзлар: Инсон, атроф-муҳит, ақл-идрок, глобал, экологик маданият, табиат, илм-маърифат, ижтимоий-маданий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, маънавий мерос, бадиий адабиёт, баркамол авлод, ахлоқ, дин.

Жаҳонда соф атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, инсон онги, тафаккури ақл-идроқи, интеллектуал салоҳияти туфайлигина глобал экологик вазиятни барқарорлаштириш, табиатга нисбатан юксак маданият ва дунёқарашини шакллантириш, геомаданият ва шахсий гигиена, табиий атроф-муҳит мувозанатни бузмаслик тўғрисидаги қарашларини қайта кўриб чиқиш ҳозирги кунда муҳум аҳамиятга айланмоқда. Айниқса бу борада, жадид мутафакирларининг эркинлик, адолат ва тенглик, миллий ўзликни англаш ва миллатни умумбашарий тараққиётга эришишида илм-маърифат ғоя ва таълимотлари, минтақадаги глобал экологик муаммолар, муоммоларнинг келиб

чиқиши натижасида янги экологик хавф-хатарлар олдини олиш ва “табиат – жамият – инсон” тизимининг уйғунлигини таъминлашда экологик маданиятнинг ўрни ҳуқуқий, ижтимоий – маданий, ахлоқий-диний асосларини тарихий – фалсафий жиҳатдан ёритилиши ва уни юксалтириш муҳим аҳамиятга эгадир. Жаҳон илм-фанида экологик тафаккурни шакллантириш ҳамда экологик маданиятни юксалтириш, экологик саводхонлигини ошириш, экологик онгни ривожлантириш ва экологик таълим ва тарбия жараёнини самарали ташкил этиш, кучайиб бораётган экологик муаммоларни бартараф этишнинг инновацион ечимларига оид илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Мамлакатимизда экологик муаммоларнинг глобал аҳамиятига оид муҳим устувор вазифалар белгиланиб, экологик таълим-тарбия, экологик маърифат, жамият аъзоларининг экологик маданиятини юксалтириш, ўсиб келаётган ёш авлоднинг экологик саводхонлигини ошириш йўналишида чуқур ислоҳотлар олиб борилмоқда. “Минг афеуски, жадид боболаримиз ўз олдига қўйган эзгу мақсадларни амалга оширишга мавжуд вазият, ижтимоий тузум йўл бермади. Аввал чор ҳукумати, кейинчалик совет ҳукумати уларни аёвсиз қувғин ва қатағон қилди. Шу тариқа миллий уйғониш ва тараққиёт ҳаракати эл-юртимиз учун армон бўлиб қолди. Ватанимиз озодлиги ва халқимиз бахт-саодати йўлида жонини фидо қилган жадидларнинг илмий-маърифий, адабий-бадий мероси биз учун бугун ҳам бекиёс аҳамиятга эга”. Шу нуқтаи назардан жадидчилик ҳаракати намоёндалари – маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганиш асосида ёш авлоднинг экологик маданиятини юксалтиришнинг инновацион усул ва воситаларини аниқлаш барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларга эришишни таъминлаш муҳим мавзуга айланмоқда.

Жумладан ёш авлоднинг экологик онги ва маданиятини ривожлантиришда жадид мутафаккирларининг ижтимоий борлиқдаги экологик масъулият, фаоллик, бурч каби дифференциал ёндашув сифатлари билан ўзбек халқи экологик маданиятининг ижтимоий ментал хусусиятларидаги диалектик алоқадорлик, ижтимоий билишнинг тарихийлик ва мантиқийлик тамойили асосида пайдо бўлган табиат билан халқ маданияти ўзаро уйғунлиги асосида юзага келган экологик маданият анъаналарида, экологик тафаккурни юксалтириш заруратини ошириб боради. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда жадидчилик ҳаракатида, жамиятнинг барча қатламларини ўзига жалб эта олди, уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди, мустақиллик учун кураш олиб борди, натижасида унинг ғайрат ва ташаббуси билан вужудга келган Туркистон мухторияти бу йўлдаги амалий ҳаракатнинг дастлабки натижаси бўлиб, маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқди.

Туркистоннинг ички муҳитининг феномени сифатида пайдо бўлган жадидчилик Россия империясининг XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўрта Осиёни истило қилиши ва бунинг натижасида вужудга келган мудҳиш ижтимоий-сиёсий вазиятнинг маҳсули бўлди. Чор Россиясининг босқинчилик ҳаракати Туркистонни колонияга айлантириш билан чегараланиб қолмай, маҳаллий аҳолининг маданияти ва маънавий асосларига путур етказишга ҳам қаратилганлиги унинг сиёсати давомида ўз аксини топиб борди. Туркистон XIX аср охири - XX аср бошида сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маданий жиҳатдан оғир ҳолатга тушиб қолган давр эди. Туркистонда зиёлилар чор Россиясининг мустамлакачилик зулмидан кутулиш, барча соҳаларда мустақил тараққиётга йўл очиш, халққа маърифат тарқатиш мақсадида жадидчилик ҳаракатига асос солдилар. Жадидчилик ҳаракати, миллий демократик ҳаракат бўлиб, рус мустамлакачилигига қарши Туркистондаги оғир иқтисодий, ижтимоий ва

маданий аҳволда яшаётган миллатни маърифатлаштириш, жамият ҳаётида ижтимоий ва маданий ислохотлар ўтказиш, миллий мустақиллик ғояларини ҳаётга тадбиқ этиш мақсадини ўз олдига қўйди. Зеро, жаҳидчилик ижтимоий, сиёсий, ахлоқий-диний ва маданий ҳаракат эди. Мазкур ҳаракат жамиятнинг барча қатламлари учун миллий уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун сиёсийки, у мустақиллик учун кураш олиб борди... У маданий ҳаракат ҳам эди – адабиётни янгилади, матбуот ва театрчиликни йўлга қўйди, маорифда эса “янги мактаб концепцияси” билан чинакам инқилоб ясади. Энг муҳими, буларнинг барчасини ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб кўриб чиқди.”. Дарҳақиқат, жаҳидчилик серқирра фаолият ва ҳаракат кўриниши сифатида юзага келди.

Жаҳидлар ҳаракат дастурининг ҳаракатчанлиги кучайиб боришининг ва сиёсий тус олганлигининг сабаблари иккита эди:

биринчидан, 1914–1915 йилларда жаҳидчилик бошидан кечирган инқироз – газеталар ва янги усул мактабларининг беркитилиш ҳоллари, ҳокимият жаҳидларнинг билимсизлик ва ғафлатга қарши кураш ғоясини кенгайтиришига йўл бермаслиги, шунингдек, бусиз жамиятда ҳеч қандай ўзгаришларга эришиб бўлмаслигини кўрсатди.

Иккинчидан, жаҳидчилик ҳаракатига хорижда ўқиб, чет элдаги миллий тараққийпарвар ҳаракатлар тажрибасини ўрганиб қайтган, ёш куч оқими келиб қўшилди. Улар маданийлаштириш доирасида чекланиб қолмай, аниқ сиёсий вазифалар қўйишни талаб қилдилар. Солиқларни камайтириш, амалдорлар зулмини чеклаш, деҳқонлар ҳаётини енгиллаштириш – шу талаблар жумласидан эди.

Шўролар ҳукмронлиги даврида жаҳидларнинг миллий уйғониш дастурига жиддий эътибор қаратилмади, аксинча жаҳидчилик қатағон қилинди, улар томонидан яратилган улкан маънавий меросни ўрганиш таъқиқланди. Жаҳидчилик тадқиқотчиларидан бири ҳақли равишда ёзганидек: “Сирасини айтганда, биз XIX–XX асрлар остонасида бошланиб, 1929 йилга қадар давом этган ва шамдай атрофни ёритиб бораётганида даврон шамоли ўчирган бу ҳодисанинг мазмун–моҳияти у ёқда турсин, майдонга келиши, қатағон сабабларини ҳам етарли англай олган эмасмиз. Узоқ йиллар уни тилга олиш ман қилинди. Сўнг уни 1905–1907 йиллардан рус инқилобий ҳаракати билан боғладик. Октябрдан кейин халқ манфаатига зид йўлдан кетди, деб тушунтирдик. Ва замонга қараб бу нуқтаи назарга таҳрир киритиб бордик. Нега бу давр адибларининг бадиий асарлари эмас, оддий кундалик мақолалари ҳам фикру ўйимизни банд қилиб қўйди? Чунки улар бугунги куннинг долзарб масалаларига ғоят оҳангдошдир.”. Бу фикрларнинг 1994 йилда айтилганини назарда тутсак, ундан кейин ўтган 18 йилдан ортиқроқ давр жаҳидчилик мавзусига катта ўзгаришлар киритганини, шундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, жаҳидлар миллий истиқлол ғоясини биз тасаввур этгандан кўра муҳимроқ ва теранроқ тушуниб етганларининг гувоҳи бўламиз. Атоқли ўзбек олими ва ношири, адиб ва драматург Маҳмудхўжа Беҳбудий томонидан нашр этилган “Ойна” журнали халқимиз онгини уйғотишда, унга ўзлигини танитишда, миллий кадриятларни улуғлаш, замона илм–фан ютуқларини тарғиб этишда, ижтимоий фикрни жонлантиришда катта рол ўйнади. Журнал гарчи уч йилга етар – етмас муддат фаолият кўрсатган бўлса ҳам, унинг саҳифаларида миллат ва унинг ҳақ – ҳуқуқи, тарихий тараққиёти, тил ва адабиёт масалаларига, дунёда содир бўлаётган ўзгаришлар ва уларга жавобан амалга оширилаётган ишларга доир кўплаб маълумотлар чоп этилди. Беҳбудий “Миллат

Ўзини англаганидагина ижтимоий –сиёсий масалаларга бошқалар қатори тенг равишда аралаша олади” деб ёзган эди.

Жадидчиликнинг яна бир машҳур вакили – Саидносир Миржалил ўғли сув туркистонликлар учун ҳаёт–мамот масаласи эканлигини чуқур ҳис этиб, 1917 йил Февраль инқилобидан сўнг жамоатчилик диққатини мазкур долзарб масалага қаратади ва “Туркистонда сув масаласи” деган мақоласида “Сув йўқ, демак, Туркистонда ҳаёт йўқдир” деб ёзади. Мақолани ўқиган киши унинг ирригация ва мелиорация илмидан яхши хабардор бўлганига ишонч ҳосил қилади. Муаллифнинг ёзишича, Туркистондаги мухожирот идораси ўз манфаатларидан келиб чиқиб, сувни чор ҳукумати тасарруфига ўтказиш ҳақида лойиҳа тайёрлаб, уни 1915 йилда Давлат Думасида тасдиқлатиб олган. Думада бирорта ҳам туркистонликлар вакили бўлмагани учун бу лойиҳанинг зарарли эканлигини англагувчи кимса топилмаган. Феврал инқилобидан кейин пайдо бўлган қиска, аммо кулай фурсатдан фойдаланиш лозимлигини пайқаган Саидносирбой шундай тўхтамга келади: “Худога шукур, энди эски ҳукумат йиқилди. Шу туфайли бу проект ҳам амалга қўйилувдан тўхтаса керак. Чунки бу проект амалга қўйиладурғон бўлса, биз, туркистонликлар акринлаб Туркистон еринда наҳри заминимизни йўкотурга маҳрум бўлажакмиз. Бунга ҳеч шубҳа йўқ. Кўз олдимизда козоқларнинг ерларидан ажралиб турувлари бунга шохиддир.”

Ижтимоий масалалар Фитрат публицистикасида ҳам салмоқли ўрин тутади. Адиб ижодий меросининг муҳим қисмини ташкил этган бу публицистик асарлар ўз вақтида Туркистон матбуотидагина эмас, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, Кавказ, Волгабўйи матбуоти саҳифаларида ҳам босилди. Унинг “Баёноти сайёҳи ҳинди”, “Мунозара”, “Оила” каби илк рисоалари жамоатчилик томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинди. Илк драматик публицистикага мансуб ҳисобланувчи “Мунозара” замона зайли билан тарихий тараққиётнинг икки палласига тушиб қолган, дин ва дунё, жамият ва маърифат тўғрисида икки хил қарашга эга бўлган икки киши – “жадид” ва “қадим”нинг баҳси асосига қурилган эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, жадидчи маърифатпарварларнинг аксари қисми ўтган аср бошларида содир бўлаётган ижтимоий–сиёсий, ахлоқий–диний, маданий–маърифий ўзгаришларни диққат билан кузатиб бориб, барча туркий халқлар учун муштарак бўлган муаммоларга ҳам эътибор қаратдилар. Тил ва ёзув, мактаб ва ўқиш–ўқитишни ислоҳ қилиш, тарихни ўрганиш, оила ва никоҳ, миллий қадриятларни ўрганиш ва асраб–авайлаш, миллий давлатчиликни шакллантириш, ниҳоят табиатга онгли муносабатда бўлиш кабилар жадидларни ўйлантирган асосий масалалари эди. Яна бир масалада Фитратнинг “Жоҳилона таассубга мисол” деган ном билан 1917 йилда “Шўро” журналида босилган бу мақоласида жадидларнинг ҳаракат сабаблари, нима учун интилишлари, вазифалари, улар олдида турган тўсиқлар ҳақида кескин танқидий руҳда фикр юритилган. Шуни таъкидлаб айтиб ўтиш керакки, ўтмишдан қолган догматик қарашлар билан туғилиб келаётган янгича қарашлар ўртасидаги муросасиз кураш жадидлар ўртасида кенг ва узоқ вақт муҳокама қилинган. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Ойна” журналида эълон қилинган “Тарих ва жуғрофия”, “Таассуф”, “Адаб ва тарбия”, Мунаввар қорининг “Бизда ҳамият”, “Дев печак”, “Қулликка қандай тушди?”, “Жамият қандай очилур?” каби мақоаларида, Мунаввар қори ташкил этган “Турк ўчоғи” илмий–маданий жамият фаолиятида миллатнинг ижтимоий–сиёсий, маънавий–маърифий, диний, маданий, шунингдек,

экологик масалалари таҳлил этилди. Жумладан, Мунаввар қори томонидан 1918 йилда Тошкентда очилган “Турк ўчоғи” илмий-маданий жамияти, унинг ўзининг изоҳлари билан айтганда, “Туркистон туркларини миллий туғ остига тўплаб, аларга миллий рух, миллий ғоя ва миллий тарбия бермоқ, миллий урф-одатимизга мувофиқ суратда илм ва маърифатимизни, тижорат, зироат ва санъатимизни ривожлантириб, чин бир турк маданияти вужудга келтирмак ва шу тарика миллатимизнинг руҳий ва жисмоний қувватини орттириш” мақсадида барпо этилган эди.

Жадидларнинг ижтимоий қарашларида миллий тил ва адабиёт, санъат, урф-одатлар, кадриятларга нисбатан муносабатларнинг марказий ўринни ишғол қилиши, санаб ўтилган омилларнинг ижобий ва баъзи салбий (махдуд) қирраларига эътибор қаратилиши диққатга сазовордир. Бизнингча, жадид маърифатпарварлиги олдида ҳамшиша шундай маънавий масалалар кўндаланг турган:

- модомики миллат янги даврга қадам қўйдими, энди унинг асосий вазифаси тараққиётга хизмат қилувчи барча ижобий хусусиятларни сақлаб қолиши ва ривожлантириши лозим;
- бунинг учун миллат кечаги узоқ ва яқин ўтмишининг барча зафар ва таназзуллари, юксалиш ва инқирозларидан яхши хабардор бўлмоғи, уларни яширмай ва бўяб-бежамай холисона баҳоламоғи, улардан тегишли хулоса чиқармоғи зарур;
- бунинг учун эса мавжуд барча куч ва имкониятларни ишга солиш даркор: мутараққий миллатлар тажрибаси, уларнинг катта тараққиёт йўлига чиқиб олишларига кўмак берган усул, сабаб ва воситаларни зудлик билан ўрганиш ва ўзлаштириш ва ниҳоят уларни ҳаракат дастурига айлантирмоқ лозим.

Жадид маърифатпарварлиги олдида турган мазкур масалаларни санаб ўтишнинг аҳамияти шундаки, улар тез ўзгараётган замон воқеаларига ана шу мезонлар орқали ёндашдилар ва баҳо бердилар. Масалан, дин ва диний кадриятларга муносабат масаласини олиб кўрайлик. Шубҳасиз, ислом дини, унинг муқаддас китоби Қуръон ва ҳадислар, мусулмончилик одат ва анъаналари, турли маросимлар халқимиз маънавий ҳаётига сингиб кетган. Улар миллий маънавиятимиз ҳамда маданий меросимизнинг узвий қисмини ташкил этади. Уларсиз Туркистон халқлари турмушини тасаввур этиб бўлмайди. Лекин диний кадриятларнинг ҳаммасини аввалгидек қабул қилавериш ҳам тўғри келмай қолди. Шундан келиб чиқиб, “Кўплаб ислоҳотчиларнинг назарий асарларида албатта, битта даъват мавжуд эди: маросимларни соддалаштириш ва барча мутаассибликлар ҳамда бидъатлардан халос бўлиш орқали исломнинг ва мусулмон халқларнинг аввалги куч-қудратини тиклаш. Худди христианликдаги ислоҳотчилик ҳаракати сингари мусулмон мамлакатларида маънавий ва ижтимоий кадриятларни қайтадан тиклаш йўлида бошланган ҳаракат патриархал исломнинг илк, демократик анъаналарига йўналтирилган эди. Ислоҳотчилар исломнинг ижтимоий фалсафий тизимини, маданиятни, фан ва таълимни ривожлантириш ҳамда мустамлакачиликка қарши кураш нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқишни таклиф қилдилар”.

Ислоҳотчилар ҳақидаги бу каби фикрларнинг тадқиқ этаётган мавзумизга даҳлдорлиги шундаки, жадидларнинг Туркистонда ижтимоий-сиёсий фаоллигининг ўсишига XX аср бошида Шарқда юз берган инқилобий воқеалар, шунингдек бу мамлакатларнинг машҳур ислоҳотчилари ва маърифатпарварлари томонидан нашр этилган турли газеталар, журналлар ва китобларда бош ғоя даражасига кўтарилган

“қарам халқларнинг ўз эркинлигини қўлга киритиш ва адолат ўрнатиш йўлида бирлашишга чақириши” кучли таъсир этди.

Шу жиҳатдан олганда, туркий халқларни бир-бирига боғлаб турган бош омил - миллий тил масаласига жадидларнинг эътибор қаратмасликлари мумкин эмас эди. Она тили софлиги ва бойлиги, уни табиий ва беғубор ривожлантириш учун курашда деярли ҳамма жадидларнинг фаоллик кўрсатгани сабаби ҳам шунда. Абдулла Авланийнинг “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асари, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар”, “Икки эмас, тўрт тил керак” каби мақола ва асарлари шулар жумласидандир. Миллат ривожини таъминловчи омиллар кўп, лекин миллий адабий тил бажарадиган вазифа салмоғи жуда катта. Мукамал ва жозибали, мантиқий ва тўғри тузилган нутқ маданий савия-даражани кўрсатувчи муҳим мезон, муайян халққа мансуб маънавий бойликдир. Бехбудий адабий тил тўғрисида сўзлаганда, ана шу мантиқдан келиб чиқиб гапиради: “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсататурғон оинаи ҳаёти тил ва адабиётдур. Ҳайҳот, биз туркистонликлар миллий тилни сақламоқ бир тарафда турсун, кундан-кун унутмак ва йўқотмакдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдурмакдадурмиз. Яхши қўшнингдан олгунча ёмон уйингни қидир, демишлар. Боболаримизга отушкон ва ярагон муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак, охтарсак, йўқотганларини ҳам топамиз. Йўқолса йўқолсун, ўзи бошимга тор эди, деб Европа қалпоғини киюб, кулги бўлмак зўр айб ва уётдир”.

Жадидчилик ҳаракати вакиллари жамият маданий ҳаётида инсон ва унинг тутган ўрни, инсон феномени моҳиятини белгиловчи омиллар, унинг камолотга эришувдаги олға қилган ҳаракати, инсонга берилган фазилатлар, хислат ва имкониятлар, онгли инсоннинг бу имкониятлардан фойдаланиш даражалари ҳақида асар ва мақолалар ёздилар. Ўз замонининг эришган илм - фани хулосаларига суяниб туриб яратилган бу рисола ва мақолаларда жадидларнинг инсон экологиясига доир қарашлари акс этган дейиш учун бир қатор асослар бор. Бу ҳақдаги манбаларга эътибор берилса, жадидларнинг жаҳон маданий ривожланиши қонуниятларидан келиб чиқиб фикр юритишга интилганлари, ўз тадқиқотларида ижтимоий-фалсафий масалаларга аҳамият бериб, қиёсий-тарихий усуллардан моҳирона фойдаланишга уринганларининг гувоҳи бўлиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Ўқитувчи ва мураббийлар – янги Ўзбекистонни барпо этишда катта куч, таянч ва суянчимиздир // Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 30.09.2020. <https://president.uz/uz/lists/view/3864>.
2. Абдивоҳидов С.А. Жадидчилик ҳаркатининг ижтимоий-сиёсий жиҳатлари ва ҳозирги замон. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. СамДУ, Самарқанд: -Б.12.
3. Қосимов Б. Жадидчилик ва жадид адабиёти (Давра суҳбати) // Туркистон, 1997 йил 17 май.
4. Қосимов Б. Уйғонган миллат маърифати, Тошкент: Маънавият, 2011. –Б. 143.
5. “Ойна” журнали, Тошкент: Академия, 2001. –Б. 3.

6. Каримов Н. Ҳаётнинг маъноси / Тафаккур, 1999, №4, -Б. 74.
7. Ойина (1914-1915), Тошкент: Академия, 2001, -Б. 25-27; 8. Мунаввар қори, Жамият қандай очилур // Садои Туркистон, 1914, 22-26-сон.
8. Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ялқовлик ёвимиздир // Ўз АС, 1991, 26 апрель.
9. Абдуллаев Р. Туркистон жадидлари ва XX аср бошларида мусулмон дунёсидаги мафкуравий жараёнлар / Ўзбекистон тарихи, 2010, 2-сон, -Б. 38.
10. Абдуллаев Р. Туркистон жадидлари ва XX аср бошларида мусулмон дунёсидаги мафкуравий жараёнлар / Ўзбекистон тарихи, 2010, 2-сон, -Б. 40.
11. Маҳмудова Г. Жадидизм ва Туркистонда ахлоқий-эстетик фикр тараққиёти, Тошкент: Давр-Пресс, 2006, -Б. 76.
12. Gulomov, A. (2019). Participation and role of uzbekistan in finding solutions to global environmental problems. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(5), 152-156.
13. Siddikov, I., & Gulomov, A. (2020). Philosophical and psychological features of the formation of asertive behavior in the development of cognitive activity. In Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества (pp. 38-42).
14. Gulomov, A. B. (2020, December). Uzbek Jadid Thinker Abdulla Avloni's Viewpoints On Concerning Relationship Between Man And Nature. In international scientific and current research conferences (pp. 45-47).